

ТОМАС
ХОБС
ДЕВИАТАН

Преводе от английски РУСИ РУ СЕВ

истинско единство, осъществено в едно лице чрез спогодба, която всеки е сключил с всеки друг по такъв начин като че всеки е казал на всеки друг: *аз улъно могавам този човек или това събрание и му предавам правото си да ме управлява при условие, че ти също ще му предадеш правото си и ще одобриш всичките му действия.* Ако това бъде осъществено, множеството от хора, обединени в едно лице, се нарича държава, на латински — *civitas*. Така се ражда тоя велик Левнатан или, по-точно (ако говорим по-почтително), тоя смъртен бог, на когото ние всички дължим своя мир или защита под властта на безсмъртния бог. Поради пълномощията, които му е дал всеки отделен човек в държавата, тоя човек или събрание разполага с такава голяма съсредоточена в него сила и власт, че като използва страха, който те вдъхват, тоя човек или това събрание може да насочва волята на всички към мир в страната и към взаимна помощ, когато се явят врагове отвън. В тоя човек или събрание се заключава същността на държавата, която, ако искаме да я определим, е: *едно лице, за действията на което голямо множество хора носят отговорност по силата на взаимен сключен между тях договор с цел това лице да използва силата и средствата на всички тях така, както смята за целесъобразно за техния мир и обща защита.*

Такъв представител се нарича *суверен* и за него се казва, че има *върховна власт*, а всеки друг е негов *поданик*. Тая върховна власт се постига по два начина. Единият е физическа сила, както когато някой кара своите деца и децата им да се подчинят на неговата власт, като ги заплашва, че ще ги погуби, ако откажат да сторят това, или подчинява чрез война враговете си на своята воля, като им подарява живота при това условие. Другият начин е, когато хората се съгласяват

доброволно помежду си да се подчинят на някой човек или събрание с надежда, че тоя човек или събрание ще ги защитава от всички други. Такава държава може да бъде наречена политическа държава или *учредена държава*, а държавата от първия вид — държава, която е придобита по някакъв начин. Най-напред аз ще говоря за държава, която се учредява.

Глава XVIII

За правата на суверените в учредени държави

За някоя държава се казва, че е *учредена*, когато голям брой хора се споразумяват и *сключват спогодба помежду си*, че за да живеят в мир заедно и да бъдат защитени, всеки от тях ще признава като да са негови собствени, всички действия и съждения на тоя човек или събрание, на което мнозинството дава правото да ги представя, т.е. да бъде техен представител, независимо от това, дали той е *гласувал за или против* тях.

От това учредяване на държава произтичат всички *права и възможности* на тоя или тия, върху които събралият се народ се е съгласил да прехвърли върховната власт.

Първо, понеже народът сключва спогодба, трябва да се схваща, че той не се е обвързал чрез никаква по-раншна спогодба по отношение на нещо, което противоречи на тая спогодба. Затова тия, които вече са учредили държава и по такъв начин са се обвързали чрез спогодба да признават като свои действията и съжденията на

тел ги смята за обществени животни. Но тях не ги ръководи нищо друго освен личните им съждения и желания и освен това те не могат да говорят и затова не могат и да си съобщават едни други това, което според тях е най-целесъобразно за общото благо. Някой може би ще иска да знае защо и хората не живеят по същия начин. На това аз отговарям.

Първо, хората си съперничат постоянно за добиване на почести и високи постове, което не може да се каже за пчелите и мравките. По тази причина между хората се появяват завист и омраза, а накрая и война, но нищо такова не се появява между пчелите и мравките.

Второ, при пчелите и мравките няма разлика между общо и лично благо и понеже те са склонни по природа да се грижат за личното си благо, по тоя начин осигуряват и общото си благо. Но човек, за когото е най-голямо удоволствие да се сравнява с другите хора, не може да се задоволи с нещо, което не е над обикновеното.

Трето, тъй като пчелите и мравките не са надарени с разум, както човекът, те не виждат и не мислят, че виждат никакви грешки в управлението на техните общи работи, докато между хората има мнозина, които се смятат по-умни и по-способни да управляват, отколкото другите и затова се стремят да реформират или да подновяват държавния строй, едни по един начин, други по друг, и поради това причиняват бъркотии и гражданска война.

Четвърто, макар и същества като пчелите и мравките да могат да издават някакъв звук и да си съобщават едни на други какво желаят и какво чувствуват, те не владеят изкуството да си служат с думи, чрез което някои хора могат да представят на другите доброто като зло и злото като добро и да надхвърлят или да намаля-

ват, както си искат, естествените размери на доброто и злото, като по такъв начин всяват безпокойство у хората и смущават мира им.

Пето, неразумните същества не могат да правят разлика между *правонарушение* и *щета* и затова, докато всичко им е наред, не изпитват никакво недоволство от себе-подобните си, докато човек е най-заядлив, когато всичко му е наред, защото тогава той обича да показва колко е умен и да контролира действията на тия, които управляват държавата.

Най-послед съгласието на тия същества е от самата природа, а съгласието на хората е основано само на спогодба, в която има нещо изкуствено. Затова няма защо да се чудим, че за да може това съгласие да бъде постоянно и трайно, се иска нещо повече от спогодба, а това е обща власт, която да всява страх у хората и да насочва действията им към общото благо.

Такава обща власт, която да бъде способна да защитава хората от нашествията на чужденци и от вредите, които си причиняват едни на други, и така да им осигури безопасност, за да могат да се прехранват с труда си и с плодовете на земята и да живеят в доволство, може да бъде установена само като цялата им власт и сила бъде съсредоточена в един човек или събрание, което с мнозинството на гласовете си може да свежда всичките им воли до една воля. С други думи, такава обща власт може да бъде създадена, ако хората определят един човек или събрание за свой представител; ако всеки се смята за доверител по отношение на всичко, което представителят върши или кара другите да вършат с цел за запазване на общия мир и сигурност и се признава за отговорен за това; ако всеки подчинява своята воля и съждения на волята и съжденията на представителя. Това е нещо повече от съгласие или хармония. То е

закони (които всеки спазва, когато иска да ги спазва, т.е. когато може да върши това без опасност за себе си), ако няма установена власт или власт достатъчно силна, за да ни осигури безопасността, тогава всеки ще разчита напълно законно на своята сила и сръчност, за да се предпази от всички други. Навсякъде, дето хората живели на малки семейства, било един вид занаят те да се ограбват един други. Това се смятало до такава степен в съгласие с естествения закон, че колкото по-голяма плячка придобивали, толкова повече били на почит. В това отношение хората не спазвали никакви други закони освен законите на честта, което значело да се въздържат от жестокост, да пощадяват живота на някого и да не му вземат земеделските сечива. Както преди малките семейства, така сега градовете и кралствата, които са само по-големи семейства, разширяват за личната си безопасност своите владения, за която цел си служат с всякакви предлози: опасност, страх от нашествие или помощ, която може да бъде дадена на нашествениците. Заедно с това те правят всичко, което могат, за да подчинят или отслабят своите съседи с груба сила или тайни машинации. Докато няма други гаранции, те са в правото си да поствят така и затова хората ги споменават с похвала през вековете.

Обединението на малък брой хора също не може да бъде гаранция за безопасност, защото всяка малка прибавка към едната или другата страна дава такава голямо предимство по отношение на сила, че то е достатъчно да ѝ осигури победата и да насърчи агресия. Силата, на която можем да разчитаме за своята безопасност, се определя не от дадено число, а от отношението между нея и силата на неприятеля, от когото се боим. В такъв случай за нашата безопасност е достатъчно, когато надмощието на неприятеля не е толкова явно, че да реши

изхода на войната или да го подбужда да ни нападне.

Колкото и голямо да е някое множество от хора, ако действията на всички тях са направлявани от техните лични мнения и апетити, такива хора не могат да очакват защита и закрила ни от общия враг, ни от несправедливостите, които си причиняват един други. Тъй като на тях не им е ясно как най-добре да използват и да приложат своите сили, те не си помагат, а си пречат и с взаимното си противодействие свеждат силите си до нищо. Поради това те могат лесно да бъдат покорени от хора, много малко на брой, но единни и когато няма никакъв общ враг, воюват помежду си поради личните си интереси. Ако бихме могли да предположим, че голямо множество от хора са съгласни да действуват справедливо и да спазват естествените закони, без да има обща власт, която да ги респектира, ние бихме могли също така да предположим, че и цялото човечество ще върши същото, и тогава няма да съществува и няма да има нужда да съществува гражданска власт или държава, защото тогава ще има мир без подчинение.

За безопасността, която хората биха искали да трае, докато са живи, не е достатъчно, ако те бъдат управлявани и направлявани от волята само на одного за известно време, като например през време на една битка или една война. Защото, макар и да излязат победители поради своите общи усилия против възнен враг, след това, когато нямат общ враг или когато тоя, когото един смятат за враг, е смятан за приятел от други, те трябва да се разделят поради това, че интересите им не са еднакви, и да почнат да воюват отново помежду си.

Наистина някои живи същества, като например пчелите и мравките, живеят в общество, поради което Аристо-

Глава XVII

За причините, възникването и определението на държавата

Първопричината, целта или намерението на хората (които са така създадени от природата, че обичат свободата и господството над другите), когато те си налагат ограничения, без които, както виждаме, не могат да живеят в държава — първопричината, целта или намерението им е грижата им да си запазят живота и да го живеят при по-благоприятни условия. С други думи, чрез създаването на държава хората целят да се извадят от това окаяно състояние на война, което (както е посочено в глава XIII) е неизбежна последица от страстите на хората, когато няма видима власт, която да ги респектира и да заплашва, че ще ги накаже, ако не изпълняват спогодбите и не спазват естествените закони, изложени в XIV и XV глава.

Естествените закони, като *справедливостта, безпристрастността, милостта* и изобщо *това да постъпваме с другите така, както бихме искали да постъпват и те с нас*, сами по себе си, без страх от някоя сила, която да ни кара да ги спазваме, са против нашите естествени влечения, които ни карат да бъдем пристрастни, горди, да си отмъщаваме и т.н. Спогодбите без меч са само думи, които не могат да гарантират безопасността на никого. Затова въпреки съществуването на естествените

ни последици онемяват и стават неспособни както за много други неща, така и да управляват множеството, особено през време на война.

Има два вида хора, отговорни за действията на другите. Първите са доверители, които, според дадената от мене по-рано дефиниция, просто отговарят за действията на другите. Вторите са тия, които отговарят за действие или сключена от друг човек спогодба условно, т.е. задължават се да изпълнят поети от друго задължения, ако той не ги изпълни или не ги изпълни в определено време. Такива хора, които отговарят условно за нещо, се наричат обикновено *гаранти*, на латински *fidejussores* и *sponsores*, и специално когато е въпрос за изплащане на дълг на някого друго — *grædes*, а ако е въпрос за явяване пред съд или магистрат — *vades*.

Част втора

ЗА ДЪРЖАВАТА

Глава XV

За други
естествени закони

От този естествен закон, който ни задължава да прехвърляме върху друго право, които, ако не бъдат прехвърлени, пречат на мира между хората, следва третият естествен закон, именно този, че *хората трябва да изпълняват спогодбите, които са сключили*. Без това спогодбите нямат стойност и са само празни думи и щом правото на всички върху всичко остава, хората продължават да бъдат в положение на война.

Този естествен закон е първоизточникът и началото на справедливостта, защото там, дето не е била сключена предварително никаква спогодба, не е било прехвърлено никакво право и всеки има право върху всичко, така че никакво действие не може да бъде несправедливо. Но когато има сключена спогодба, нарушението ѝ е *несправедливо* и самата дефиниция на несправедливост е: *неизпълнение на спогодба*. А всичко, което не е несправедливо, е *справедливо*.

Но понеже основаните върху взаимно доверие спогодби са недействителни, когато има страх, че едната страна може да не изпълни задълженията си (както казах в предшестващата глава), макар и началото на справедливостта да е сключване на спогодби, в същност в такъв случай няма никаква несправедливост, докато не бъде отстранена причината за страха, а това не може да стане, докато хората се намират в положение на война на всички против всички. Затова, преди да могат да съществуват думите *справедлив* и *несправедлив*, трябва да има някаква власт, която да принуждава

еднакво хората да си изпълняват спогодбите, като ги заплашва с наказание, по-голямо от ползата, която очакват от нарушението на тия спогодби, и да осигурява тая собственост, която хората придобиват по взаимно съгласие като възнаграждение за това, че се отказват от всеобщото право. А такава власт не може да има, преди да бъде създадена държава. Че това е така, може да се разбере и от дефиницията, която схоластите дават на понятието «справедливост» и която гласи: *справедливостта е неизменната воля да се дава на всекиго това, което е негово собствено*. Поради това там, дето няма собствено, т.е. собственост, няма несправедливост, а дето няма учредена принудителна власт, т.е. дето няма държава, няма собственост, защото всички хора имат право върху всичко. Затова, дето няма държава, нищо не е несправедливо. Така че същността на справедливостта се състои в поддържане на валидността на спогодбите, а спогодбите могат да бъдат валидни само когато има учредена гражданска власт, достатъчно силна да принуждава хората да ги изпълняват. Оттам води началото си също и собствеността.

Безумният е казал на себе си, че на този свят няма справедливост. Понякога той е казал това и гласно, като е твърдял сериозно, че понеже всеки трябва да се грижи сам за запазването на живота си и задоволяването на нуждите си, няма защо човек да не върши това, което според него спомога за постигането на споменатите цели. Затова сключването или несключването, изпълнението или неизпълнението на спогодби не противоречи на здравия разум, когато то е в интереса на някого. С това безумният не отрича, че има спогодби и че те биват нарушавани понякога, а понякога изпълнявани и че нарушението им може да се нарече несправедливост, а изпълнението им — справедливост. Но той

Както казах вече, думите сами по себе си не стигат, за да накарат хората да си изпълняват спогодбите. За да им придаде сила, човешката природа разполага само с две средства. Тия средства са или страх от последствията от това някой да не си е устоял на думата, или желанието на някого да се прочуе, или гордостта му поради това, че за него явно няма защо да не си устои на думата. Това последното е благородство, което се среща твърде рядко, за да може на него да се разчита, особено у тия, които се стремят към богатство или чувствени удоволствия. Това, на което може да се разчита, е страхът, причината за който са главно две неща. Едното е силата на невидимите духове, второто — силата на тия хора, които ще бъдат засегнати от това, че някой не си е устоял на думата, която им е дал. И макар и силата на невидимите духове да е по-голяма, все пак страхът от тия хора, за които говорим, е обикновено по-голям. Страхът от невидимите сили у всекиго е неговата религия, която е в човешката природа нещо, което предшества гражданското общество. Преди възникването на гражданското общество у човека няма никакъв друг страх или поне няма го дотолкова, че да кара хората да си изпълняват обещанията, защото в естественото състояние неравенството на силите се определя само от това, какъва е изходът на сражението. Така че преди възникването на гражданско общество или тогава, когато нормалният живот на гражданския живот е нарушен поради война, нищо не може да гарантира някой сключен мирен договор от изкушенията на алчността, честолюбие, похотта и други човешки страсти освен (страха) от тая невидима сила, която всеки почита като бог и от която се бои като отмъстител за неговото коварство. Затова единственото нещо, което двама души, които не са подчинени на гражданската

власт, могат да направят, е да се закълнат един на друг в името на тоя бог, от когото се боят. Тая клетва е обрат на речта, която се прибавя към обещания и с която тоя, който обещава, дава да се разбере, че ако не изпълни обещанието си, той се отказва от милостта на своя бог или призовава върху себе си неговото отмъщение. Такава е била езическата формула: ако не си изпълня обещанието, нека Юпитер да ме убие така, както аз убивам това животно. Такава е и нашата форма: аз ще направя това и това с божията помощ. Освен това всеки, който сключва договор, като се заклева, изпълнява също така обреди и церемонии, които се практикуват в неговата религия, така че страхът от неизпълнението на обещанието да бъде още по-голям.

От това става ясно, че обещание, дадено във форма или обред, различни от формата или обряда при даване на клетва, е без стойност и не е никаква клетва и че никой не трябва да се кълне в името на нещо, което той не смята за свой бог. Макар и хората да са се клели понякога в името на своите царе от страх или поради ласкателство, с това те са искали само да покажат, че им отдават почит като на богове. От казаното дотук също става ясно, че тоя, който се кълне в името на бога, без за това да има нужда, само профанира името му, а това да се кълнеш в името на нещо друго, както хората правят в обикновените си разговори, не е клетва, а нечестив навик, към който води несдържаното говорене.

Ясно е също и това, че клетвата не прибавя нищо към задължението. Спогодбата, ако тя е законна, задължава пред бога както с клетва, така и без клетва; а ако е незаконна, тя не задължава с нищо, макар и да е потвърдена с клетва.

това военнопленниците, ако са им повярвали, че ще платят откупи, който са обещали, са задължени да го платят. И ако по-слаб владетел склочи поради страх неизгоден мир с по-силен владетел, той е задължен да изпълни условията на мира, освен ако, както казах по-горе, не се яви някой нова и основателна причина за страх, че войната може да бъде подновена. И дори в държава, ако бъде принуден да се откупи от някой разбойник, като му обещава пари, аз съм задължен да му ги плата, ако гражданският закон не ме освободи от това задължение, защото всичко, което мога да извърша без задължение по силата само на закона, аз мога да извърша чрез склучена законна спогодба и под въздействието на страх. А това, за което е склучена спогодба съобразно със закона, не може да бъде нарушено по законен път.

По-ранната спогодба прави действителна по-късната. Тоя, който е прехвърлил днес правото си върху едного, не може да го прехвърли утре върху другото и затова с по-сетнешното обещание не се прехвърли никакво право, тъй като то не значи нищо.

Спогодбата, която ме задължава да не се защиждавам, когато спрямо мене се упражнява насилие, е винаги недействителна. Защото, както посочих по-горе, никой не може да прехвърли или да се откаже от правото си да се спаси от смърт, нараняване и хвърляне в затвор, избягването на които неща е единствената цел при отказване от право, и затова обещанието да не се съпротивяваме на насилие не е спогодба, с която се прехвърля каквото и да е право, и не е задължителна. Макар и някой да склучи такава спогодба: *ако не направя това и това, убий ме*, той не може да склучи спогодба, която гласи: *ако не направя това и това, аз няма да ти се съпротивявам, когато дойдем да те убием*. Защото

човек по инстинкт предпочита по-малкото зло, което е в случая опасност от смърт при съпротива, отколкото по-голямото, което е сигурна и неизбежна смърт, ако не се съпротивява. Че това е така, се потвърждава от факта, че хората водят престъпници на мястото, дето ги чака наказание, и ги пращат в затвора под охрана, макар и тия престъпници да признават закона, по силата на който са ги осъдили.

Спогодба, която задължава някого да се признае за виновен в нещо, без да бъде сигурен, че ще бъде помилван, е също така недействителна. Защото при естествено състояние, когато всеки човек е съдия, няма място за обвинение, а при гражданско състояние, когато след обвинението идва наказание, което е насилие, човек не може да бъде задължен да не се защитава. Същото е вярно за обвинение от страна на бивца, съпругата или благодетел, които, когато осъждат някого, му причиняват с това голямо зло. Показанията на такъв обвинител, ако те не се дават доброволно, се смятат естествено за пристрастни и затова не могат да бъдат взети под внимание, а когато хората не вярват в показанията на някого, той не е длъжен да ги дава. Не трябва да бъдат вземани под внимание и показанията на човек, когато изтезават в момента, когато го обвиняват, защото до изтезание трябва да се прибегва само за да се разкрие нещо или нещо да стане по-ясно при по-нататъшното дознание и търсене на истината, а с признаванията, които някой прави, когато го изтезават, той нели да облекчи мъките си, не да даде сведения на тях, които го измъчват. Затова на тях не бива да се вярва като на истински показания. Независимо от това, дори нека да се избягнот мъки, като дава верни или лъжливи показания, той върши това, за да защити едно свое право, правото да запази живота си.

Причината за страха, който прави такава спогодба недействителна, трябва да бъде винаги нещо, което се е явило след сключването на спогодбата, например някой нов факт или нещо друго, което показва, че няма желание за изпълнение. Иначе спогодбата не може да стане недействителна, защото това, което не пречи на някого да даде обещание, не би трябвало да бъде признато за пречка за изпълнение.

Тоя, който прехвърля, прехвърля дотолкова, доколкото това зависи от него, също и средствата за ползуването от това право. Например, когато някой продава земя, това трябва да се схваща така, че в същото време той прехвърля тревата и всичко, което расте на тая земя. Така и той, който продава мелица, не може да отбие потока, който я кара. А когато на някого се дава правото да управлява като суверен, това трябва да се схваща така, че му се дава правото да събира данъци, за да поддържа войска, и да назначава съдии, които да раздават право.

Не е възможно да се сключват спогодби с животни, понеже те не разбират нашия език и поради това не могат да разберат какво значи прехвърляне на права или да го приемат, също както не могат и да прехвърлят някакво право върху друго, а без взаимно съгласие няма спогодба.

Спогодба с бога може да се сключи само с помощта на тия, с които бог говори или като им се разкрива по естествен начин, или чрез своите представители, които управляват като негови подчинени и от негово име. Иначе ние не знаем дали бог приема нашата спогодба, или не. Затова тия, които дават обет, който противоречи на някой закон на природата, дават този обет напразно, защото изпълнението му би било несправедливо. А ако обетът е нещо, което ни се налага

от някой закон на природата, тогава това, което ни обвързва, е не обетът, а законът.

Предметът или съдържанието на някоя спогодба е винаги нещо, което подлежи на обмисляне, защото сключването на спогодба е акт на волята, т. е. акт, в който последният акт на обмисляне, и затова винаги се схваща като нещо, което ще стане заинапред и изпълнението на което се смята за възможно за тоя, който сключва спогодбата.

Затова да се обещае нещо, за което се знае, че е невъзможно, не е никаква спогодба. Но ако по-сетне се окаже невъзможно това, което отначало е изглеждало възможно, спогодбата е действителна и обвързва ако не за изпълнение на самото задължение, за заплащане на равностойността му или ако и това е невъзможно, то задължава човека, който е сключил спогодбата, да се помъчи да я изпълни добросъвестно дотолкова, доколкото може, защото никой не може да бъде задължен да изпълни нещо повече от това.

Хората биват освободени от задълженията на своите спогодби по два начина: чрез изпълнение или чрез опрощение. Изпълнението е естественят завършек на задължението, а опрощението значи възстановяване на свободата, защото е повторно прехвърляне на това право, в което се заключава задължението.

Спогодбите, сключени поради страх, са при естествено състояние задължителни. Например, ако аз сключа спогодба с някой свой враг да му платя откуп или да му служа за това, че ми е подарил живота, това ме обвързва. То е спогодба, при която единият получава правото да живее, а другият трябва да получи срещу това пари или служба, и затова, когато няма друг закон (както при естественото състояние), който да забрани изпълнението, спогодбата е действителна. За-

това да е безкористен дар, който спечели наградата и който улови парите, *заслужава* това и го притежава като нещо, което му се дължи. Защото в тия случаи правото е било прехвърлено чрез предлагането на наградата и хвърлянето на парите, макар и това, върху кого се прехвърля правото, да е зависело само от изхода на състезанието. Но между тия два вида неща, които се получават по заслуга, има тая разлика, че при договор аз заслужавам нещо по силата на своята собствена власт и нуждата на контрагента, а в случай на безкористен дар на мене ми се пада нещо само поради добрата воля на тоя, който дава. При договор това, което ми се пада, е, че контрагентът ще се откаже от сисето право; в случай на безкористен дар това, което ми се пада, е не че тоя, който дава, трябва да се откаже от сисето право, а че ако се е отказал от него, това право трябва да принадлежи по-скоро на мене, отколкото на някого друго. И аз мисля, че тъкмо тоя е смисълът на разграничението, което схоластите правят между *meritum congrui* и *meritum condigni*. Тъй като всемогщият бог е обещал рая на тия заслепени от пътски желания хора, които могат да вървят по своя земен път в съгласие с напътствията, които им е дал, и границите, които им е предначертал, затова схоластите казват, че тоя, който върви така по своя земен път, ще заслужи рая *ex congruo* (по договор). Но понеже никой не може да претендира да влезе в рая по силата на своята праведност или някое друго свое качество, а само по милостта на бога, схоластите казват, че никой не може да заслужи рая *ex condigno* (поради това, че е достоен). Според мене тоя е смисълът на разграничението. Но понеже когато спорят, схоластите постигат съгласие върху значенето на своите специални термини само когато имат полза от това, аз няма да твърдя нищо за тоя сми-

съл, а ще кажа само това, че ако нещо се дава в дар неопределено, като награда, за която трябва да се води борба от състезатели, тоя, който спечели, заслужава наградата и може да претендира, че тя е нещо, което му се дължи.

Ако е сключена спогодба, при която ни една от страните не изпълнява своите задължения веднага, а и двете страни си имат доверие, в естественото състояние, което е състояние на война на всички против всички, и при най-малкото (подозрение) че едната страна не изпълнява задълженията си спрямо другата, такава спогодба става недействителна. Но ако и над двете страни има призната от тях двете власт, която има правото и е силна достатъчно да ги принуди да я изпълнят, тогава такава спогодба не е недействителна. Тоя, който пръв изпълнява условията на спогодбата, не може да бъде сигурен, че и другият контрагент ще ги изпълни по-после, защото без страх от никакви принудителни мерки словесните задължения са твърде слаби, за да обуздаят човешкото честолюбие, алчност, гняв и други страсти. За такива принудителни мерки не може да се мисли при естественото състояние, когато всички хора са равни и решават сами доколко са основателни техните страхове. Затова тоя, който изпълнява задълженията си пръв, само се предава на врага си, а това е в разрез с едно право, от което той не може никога да се откаже, правото да брани живота си и средствата си за съществуване.

Но при гражданско състояние, когато има власт, установена, за да ограничаваш тия, които иначе не биха устояли на думата си, тоя страх не е оправдан и затова тоя, който трябва пръв да изпълни задълженията си по някаква спогодба, е задължен да постъпи така.

е договор, но дар, безкористен дар, благоволение, като и трите тия думи значат едно и също нещо.

Договорите са или изрични, или такива, които трябва да се тълкуват. Те са изрични, когато са изразени с думи, значението на които е ясно. Такива думи могат да се отнасят за настоящето или миналото, например: *давам, подарявам, дал съм, подарил съм, желая това да бъде ваше*, или за бъдещето, например: *ще дам, ще подаря*, в който случай те се наричат обещания.

При договори, смисълът на които става ясен чрез тълкуване на знаците, с които са изразени, тия знаци са понякога думи, понякога мълчание, понякога с тях се означава действие или въздържане от някакво действие, изобщо всичко, което показва достатъчно добре каква е волята на контрагента.

Думи, непридружени от нищо друго, ако те се отнасят за бъдещето и представляват голо обещание, са недостатъчен признак на безкористен дар и затова не са задължителни. А ако се отнасят за бъдещето, като например *утре аз ще дам*, те показват, че аз още не съм дал и че поради тая причина правото ми още не е прехвърлено, а си остава мое право, докато не бъде прехвърлено чрез някакво друго действие. Но ако думите се отнасят за настоящето или миналото, като например *дал съм* или *давам, за да бъде предадено* *утре*, тогава днес аз съм се отказал от утрешното си право и това — по силата на тия думи, макар и да не е имало друго доказателство за моята воля. Има голяма разлика между значенията на следните изрази: *volo hoc tuum esse cras* и *cras dabo*, т. е. между *искам това да бъде твое утре* и *ще ти го дам утре*, защото думата *искам* в първото словосъчетание означава акт на волята в настоящето, а във второто тя е обещание на акт на волята в бъдещето. Именно затова с първия израз,

който се отнася за настоящето, се прехвърля бъдещо право, а с втория, който се отнася за бъдещето, не се прехвърля нищо. Но ако освен думи има и други указания за волята за прехвърляне на някакво право, тогава, дори и ако дарението е направено безкористно, за правото може да се смята, че се губи, защото е изразено с думи, които се отнасят за бъдещето. Например, ако някой предлага награда на тоя, който стигне пръв на финиша при състезания, тази награда е безкористна и макар и думите, в които се съдържа това обещание, да се отнасят за бъдещето, правото преминава върху състезателя, защото, ако тоя, който обещава наградата, не би искал думите му да се разбират в тоя смисъл, той няма да кара хората да се състезават.

При договори правото преминава от едного към другия не само когато думите се отнасят за настоящето и миналото, но също и когато се отнасят за бъдещето, защото всеки договор значи взаимно прехвърляне и размяна на права. Затова, когато някой само обещава, защото вече е излякъл ползата, заради която обещава да си прехвърли правото, това трябва да се тълкува така, че той е искал правото да премине върху другия, защото, ако не е бил съгласен думите му да се разбират така, контрагентът не би изпълнил пръв своето задължение. Поради тая причина при покупка, продажба и други договорни положения обещанието е равносилно на съгласие и поради това е задължително.

Ако при договор някой изпълнява пръв своите задължения, за него се казва, че той *заслужава* това, което трябва да получи от контрагента, и че това е нещо, което му се *дължи*. Също така, ако на няколко души се обещава награда, която трябва да бъде дадена само на тоя, който я спечели, както когато на хора се хвърлят пари и те остават у тоя, който ги улови, макар и

но в страха от някакви лоши последици в случай на нарушение.

Когато човек прехвърля своето право или се отказва от него, той върши това или защото има пред вид някакво право, което му се прехвърля срещу неговото собствено, или някаква друга полза, която се надява да извлече. Такова отказване или прехвърляне е доброволен акт, а целта на доброволния акт на всеки човек е *някаква полза за него*. Тъкмо затова има някои права, от които не може да се откаква, че някой ще ги отстъпи на другия или ще ги прехвърли устно или писмено. Преди всичко човек не може да се откаже от правото си да оказва съпротива на тия, които го нападат, за да му отнемат живота, защото не може да се смята, че по този начин той е целел да извлече някаква полза за себе си. Същото може да се каже за правото на човека да оказва съпротива, когато искат да го ранят или да го оковат, или да го хвърлят в затвора. Това — по две причини. Първо, защото той, който може да понесе такива неща, не извлича от тях ползата, която може да извлече някой от това, че някой друг е ранен или хвърлен в затвора. Второ, защото, когато човек вижда, че наръсва му идват хора, които искат да го нападат, той не може да е сигурен дали те имат за цел да го убият, или не. И най-после подбудата и целта при отричане или прехвърляне на право е гарантирането на безопасността на личността на някого, което значи: запазване на живота му и осигуряване средства за запазване този живот по такъв начин, че той да не стане непоносим. Така че ако изглежда, че някой се отказва чрез думи или знаци от тая цел, за която са предназначени тия думи и знаци, няма защо да се мисли, че той наистина е имал такова намерение и желание, но че

само не е знаел как трябва да се тълкуват такива думи и действия.

Взаимното прехвърляне на право е това, което хората наричат *договор*.

Има разлика между прехвърлянето на право върху нещо и прехвърлянето или предаването, т. е. връчването на самото нещо. А нещо може да бъде дадено в ръцете на някого заедно с прехвърлянето на правото, както при купуване и продаване с налични пари или при размяна на стоки или земи, и то може да бъде връчено след време. Случва се и това, че един от контрагентите предава нещо, за което е сключил договор да предаде, и оставя на другия контрагент да си изпълни задължението по-късно в определен срок, като дотогава вторият контрагент е длъжник. Тогава участието на първия контрагент на договора се нарича *споразумение* или *спогодба*. А може и двамата контрагенти да се споразумят в момента да си изпълнят задълженията по-късно. И в двата тия случая изпълнението на задължението от страна на този, който трябва да го изпълни в бъдеще, като дотогава е длъжник, се нарича *изпълнение на обещанието* или *удържане на дадената дума*, а изпълнението, ако то е унищожено, *неудържане на дадената дума*.

Когато прехвърлянето на право не е взаимно, а само един контрагент прехвърля върху другия, като се надява, че ще спечели по този начин приятелството му или това на приятелите му, или пък че ще му бъде направена някаква услуга от него или от тях, или като се надява, че ще си създаде репутация на милостив или великодушен човек, или ще отмъкне от съзнанието си гнета на състраданията си, или с надежда за награда на небето, тогава това прехвърляне на право не

От този основен естествен закон, който заповядва на хората да се стремят към мир, произлиза друг закон, според който, *цел другите са съгласни, човек трябва да е готов да се откаже от правото си върху всичко, ако смята, че това е необходимо, за да има мир и за да може той сам да се зацъпица и да се задолжи с толкова свобода по отношение на другите, колкото би позволил и на другите по отношение на себе си.* Дотогава, докато всеки държи на правото си да прави, каквото иска, всички хора ще бъдат в състояние на война. Но ако другите не искат да се откажат от правото си, както той се отказва от своето, тогава няма никакво основание за никого да се лиши от правото си, защото това ще значи по-скоро да стане плячка на другите (което никой не е длъжен да прави), отколкото да проявява готовност за мир. Такъв е и законът на Евангелието: *Постъпвай с другите така, както искани и те да постъпват с тебе.* И това е закон на всички хора: *quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris* (не прави на другите това, което не искаш да правят и на тебе).

Да се лишиш от човешкото право значи да се лишиш от *свободата да пречиш* на някого друго да извлича полза от правото си върху същото това нещо. Тоя, който се отказва от правото си или го отстъпва на другото, в същност му дава право, което той е имал и преди, защото според природата всеки има право на всичко. Да се откажеш от правото си значи само да се махнеш от пътя на другия, за да не му пречиш да използва своето първоначално право, без това да значи, че някой друг няма да му пречи. Така че ползата, която някой извлича от накръпването на правото на някого друго, значи само по-малко спънки за използване на първоначалното право от страна на първия. Човек

се отказва от право или просто като се отказва от него, или като го прехвърля върху друго. *Просто отказване* е това, при което тоя, който се отказва, не се интересува кой ще се ползува от това право. *Прехвърляне* е, когато тоя, който се отказва, *иска* от правото да се ползува някое определено лице или лица. Когато по един или друг начин се е отказал от своето право или го е отстъпил на някого друго, за него се казва, че е *задължен* да не пречи на другия, на когото е отстъпил това право, да се ползува от него и че той *трябва*, и че е негов *дълг* да не се отказва от това доброволно свое действие. Когато някой постъпва така, се казва, че той извършва *несправедливост* или *правонарушение*, понеже постъпката му е *sine jure* (без право) — той вече се е отказал от правото си или го е прехвърлил върху някого друго. *Правонарушението и несправедливостта* в обикновените спорове са нещо като това, което в споровете на схоластите се нарича *абсурд*. Както в тия спорове се нарича абсурд някой да противоречи на това, което е твърдял по-рано, така и в обикновените спорове се нарича несправедливост и правонарушение някой да развали умислено това, което е направил доброволно. Простото отказване от право или прехвърлянето му върху някого друго става чрез декларация или чрез употребен за целта знак или знаци, с които се казва ясно, че той се отказва от правото си или го прехвърля, или се е отказал от него, или го е прехвърлил върху тоя, който го получава. Тия знаци са или само думи, или само действия, или, както става най-често, и думи, и действия. Тези декларации и знаци са *писмени задължения*, с които хората се обвързват и задължават, писмени задължения, силата на които е не в самите тях (защото няма нищо по-лесно от това човек да не си удържи думата),

да излезе от това положение и тя се крие донякъде в страстите му, донякъде в разума му.

Страстите, които карат хората да бъдат склонни към мир, са страх от смъртта, желанието за неща, необходими за удобен живот, и надежда за добиването им чрез труд. А разумът внишава подходящи условия за мир, въз основа на които хората могат да се споразумеят. Тия условия са това, което се нарича иначе естествени закони. За тях аз ще говоря по-подробно в следните две глави.

Глава XIV

За първия и втория естествен закон и за договорите

Естествено право, което писателите наричат обикновено *jus naturale*, е свободата всеки да използва своите сили, както иска, за да се запази, т. е. за да запази живота си, и следователно свободата да прави всичко, което според неговото мнение и разбиране е най-подходящото средство за това.

Под *свобода* според истинското значение на думата се разбира липсата на външни пречки — такива, поради които човек не е в състояние да извърши всичко, което желае, но които все пак не са толкова големи, че да не може да го извърши според както му диктуват разсъдъкът и разбирането.

Естественият закон (*lex naturalis*) е предписание или изработено от разума общо правило, което забранява на човека да върши това, което е пагубно за живота му, или го лишава от средствата да го запази и да преобрегне това, чрез което смята, че може най-добре да го запази. Между *jus* (право) и *lex* (закон) трябва да се прави разлика, макар и тия, които пишат по този предмет, да ги смесват, защото правото е свобода да се прави или да не се прави нещо, докато законът определи и задължава човека по отношение на едното или другото. Така че законът и правото се различават помежду си толкова, колкото и задължението и свободата, които са несъвместими по отношение на едно и също нещо.

Понеже състоянието на човека (както посочих в предшествуващата глава) е състояние на война на всички против всички, когато всеки се води по своя собствен ум и когато всички средства за запазване на живота, застрашен от врагове, са позволени, следва, че при това положение човек има право да върши всичко, дори и да убива. Затова, докато е в сила това естествено право на всеки върху всичко, никой, колкото и силен и умен да бъде той, не може да бъде сигурен, че ще живее толкова, колкото обикновено се определят от природата. Вследствие на това предписание или общо правило на разума е, че *всеки трябва да се стреми към мир, доколкото се надява, че ще може да го осигури, и че ако не може да го осигури, му е позволено да си служи с всички средства, които дават предимство през време на война*. Първата част на това правило съдържа първия и основен естествен закон, който е, че *трябва да искаме мир и да го пазим*. Втората част е същността на естественото право, което е, че *трябва да се защитаваме с всички възможни средства*.